

DONÁTH FERENC A MAGYAR TÖRTÉNELEMBEN

A nagy embereknek megvan a maguk történelmi pillanata. Általában rendkívüli idők ezek, melyek rendkívüli helyzetfelismerést, a feladathoz mért rendkívüli tetteket követelnek.

Donáth Ferenc pályája bővelkedett a rendkívüli eseményekben. Ott volt a Márciusi Front bölcsőjénél. Részt vett az antifasiszta ellenállásban. Egyike volt azoknak, akiknek nevéhez a demokratikus földreform fűződik. Fontos szerepet játszott az 1956-os forradalomban. Megjárta Horthy, Rákosi és Kádár börtöneit.

Történelmi szerepének csúcsára mégis olyan időkben jutott, melyek mindennek mondhatók, csak viharosaknak nem. Az ő igazi pillanata 1979-ben jött el, amikor elnökletével megalakult a Bibó Emlékkönyv szerkesztőbizottsága, és 1985-ben ért véget, amikor a monori tanácskozást berekesztette.

A diktatúra bomladozásának, a demokratikus mozgalom erőgyűjtésének éveit voltak ezek. Ekkor formálódtak ki a politikai csoportok, amelyek a döntő válság eljövetelekor az átmenetet véghezvitték. Ekkor vált az átmenet éveinek két nagy politikai vonzasközpontjává a demokratikus ellenzék és a népnemzeti csoportosulás.

A gyengülő hatalom az oszd meg és uralkodj jól bevált módszerével próbálta fenntartani a status quót, kihasználva a két tábor cselekvésmódorának és politikai tradícióinak feltűnő különbségeit.

A népnemzeti csoport, a 30-as évek népi mozgalmának hagyományait követve, elutasította a politikai szerveződést mint olyan cselekvési módot, mely szükségképpen szűk csoportérdekek képviselőit korlátozódik. Céljuk valamilyen laza szervezettségű szellemi mozgalom elindítása volt, a nemzet erkölcsi és kulturális megújulásának érdekében. Őszintén hitték, hogy az ilyen mozgalom nem alatta marad, hanem fölébe emelkedik a politikai ellenállásnak, mert minden részérdeken túl az egész nemzet önmagára találását szolgálja.

Az óhajtott szellemi mozgalom kibontakozásához nem látszott szükségesnek átlépni a pártállami rendszer írott és íratlan szabályain. Elegendőnek tűnt annyi politikai változást elérni, amennyi abban állt volna, hogy megújítják az íratlan egyezséget, mely a 60-as években kötött a kommunista vezetés és az értelmiség elitje között. Ezért a népnemzeti csoportosulás fenn akarta tartani a beszélőviszonyt a pártállami vezetéssel, arra készülődve, hogy olyan személyek kerüljenek a csúcokra, akik jobb partnerek lesznek Aczélnál és Kádárnál. Pozsgayban reménykedtek, sőt, egy ideig Bereczben is.

A demokratikus ellenzék is nemzeti megújulásban gondolkodott, de ezen a diktatúra visszaszorítását, az alapvető emberi jogok megszilárdítását, a politikai pluralizmus felé vezető fejlődést értette. Nem olyan nemzeteszemély lebegett előtte, amelyben minden magyar ember érdekei és értékei azonossá válnak, hanem olyan, amely biztosítja az egyén szabadságát, a részérdekek békés, rendezett egyeztetését és az embereket vezérlő sokféle érték együttélését. Ezért nem érte be politikailag megfoghatatlan szellemi mozgalmak kezdeményezésével. A politika pluralizálásának rövid távon is lehetséges módozatait kereste.

A demokratikus ellenzék nem tette függővé magartartását a pártvezetés személyi viszonyainak alakulásától. Nem előnyösebb alkura törekedett a réginél, hanem túllépett a személyes egyezkedések rendszerén. Jogokat követelt, és kihívó módon gyakorolni kezdte a jogait. Nem azt tűzte célul maga elé, hogy pusztán erkölcsi és szellemi hatást gyakoroljon a lelkekre – a rendszer politikai ellenzéke kívánt lenni, azokkal az eszközökkel, amelyek rendelkezésre álltak.

De nemcsak a politikai értékek különbségei s az ezekből adódó taktikai különbségek tették oly kényessé a két tábor viszonyát. A demokratikus ellenzék a magyar politikai gondolkodás nyugatias hagyományait folytatta, a népnemzeti csoportosulás a harmadikutas tradíciókat. Egészen más volt a két kör kultúrája, politikai nyelvezete és felfogása az erkölcs kötelmeiről, s közöttük állt egy súlyos történelmi trauma, a 30-as évek népi-urbánus konfliktusa.

Rendkívüli tapintatra és türelemre volt szükség ahhoz, hogy a demokratikus ellenzék és a népnemzeti csoport között lehetségessé váljon a kommunikáció, s hogy a párbeszéd veszélyeztetése nélkül megindulhasson a vita. Mégis sok minden szólt amellett, hogy a kapcsolatteremtés szükséges és lehetséges.

Nemcsak a már gyenge hatalom ismerte fel, hogy érdekében áll a másik oldal megosztására játszani. A még gyenge másik oldal is megértette, hogy egyetlen esélye az összefogás. A népnemzetiek tudták, hogy csak úgy javíthatják alkupozícióikat, ha érzékeltetik: amennyiben a hatalom nem egyezik meg velük, ők egyeznek meg a demokratikus ellenzékkel. A demokratikus ellenzék tudta, hogy csak úgy válhat az országos politika megkerülhetetlen tényezőjévé, ha sikerül áttörnie a köré vont cordon sanitaire-t.

Hogy a demokratikus ellenzék kereste a közeledés lehetőségét, annak mélyebb oka is volt. Lehetetlen volt nem sejteni, hová vezet, ha a pártállam bomlása a régi ellentétek mentén osztja meg a politikai táborokat. Azt szeretjük volna, hogy Magyarországon ne lehessen ismét szembeállítani a demokrácia ügyét a nemzet ügyével, a társadalom aljára szorult néprétegek ügyét a zsidók egyenjogúságának és magyar voltának ügyével, a magyar kultúra folytonosságának ügyét a nyugati civilizáció meghonosításának ügyével. Ez pedig szívós, türelmes együttműködési gesztusokat kívánt.

Két férfinak volt döntő szerepe abban, hogy a párbeszéd kísérlete egyáltalán elindulhatott. Az egyik Bibó István, aki a folyamat kezdetén már halott volt, de a halálát közvetlenül követő években nagyobb hatást fejtett ki, mint életében bármikor. A másik Donáth Ferenc, akinek a halála nagyjából egybeesett a

rendszer általános válságára való készülődés lezárulásával. Bibó István ravatalánál már együtt mondott gyászbeszédet Illyés Gyula és Kenedi János. Donáth Ferencet még együtt búcsúztatta Csoóri Sándor és e sorok írója. A két halál, a két temetés jelölte ki az együttműködés történelmi határpontjait. E határpontok közé esik Donáth Ferenc korszakos teljesítményének ideje.

Erről a teljesítményről kell számot adnunk. Úgy kell látnunk Donáth Ferenc addigi életét, mint felkészülést az utolsó évek küldetésére.

*

Donáth Ferenc Jászárokszálláson született, a századelő utolsó békeévében. Édesapja vidéki ügyvéd volt, liberális gondolkodású polgár, erős szociális felelősségtudattal. Szívesen vállalta szegény emberek peres ügyeit. A fiú sokat üldögélt az apa ügyvédi irodájában, szeretett az ügyfelekkel beszélgetni. Egyikükre, egy sokat olvasott, politizáló parasztra – vagy napszámos volt? – évtizedek múltán is szívesen emlékezett. Tőle hallott először Marxról, az ő kezéből kapott először szocialista iratot.

A szabadelvű, emberbarát apa erejéhez mérten segíteni próbált a kisemmitetteken és megalázottakon. A fiút messzebb viszi az együttérzés és a felháborodás. Ő a társadalmi igazságtalanság gyökereit szeretné kiszakítani. Magát a társadalmat akarja megváltoztatni, amely annyi szenvedést és nyomorúságot mér emberek egész osztályaira.

Mire fölkerül Pestre joghallgatónak, Donáth Ferenc már meggyőződéses marxista. Mint nem egy fiatal értelmiségi a 30-as évek elején, ő is az illegális kommunista párt felé tájékozódik. A világválság megrázkódtatásai lejáratják a polgári színezetű eszméket, a szociáldemokrácia pedig erőtlennek tűnik. Ebben az időben mondta Rajk László egy diáktársának: „Egy a megoldás: Lenin.” Donáth is a KMP tagja lesz. Rossz döntés egy rossz helyzetben? Nem ilyen egyszerű a dolog.

Donáth tagfelvételének évében a Kommunista Internacionálé új politikát hirdet: a fasiszta veszély elhárítására össze kell fogni minden demokratikus erővel. A jelszó kétségtelen szépséghibája, hogy maguk a kommunista pártok is – csakúgy, mint fasiszta ellenlábasaik – a demokrácia felszámolására törekedtek, s a Komintern VII. kongresszusának idején a Szovjetunió már úton volt a totalitárius diktatúra csúcspontja, a nagy terror felé. Az antifasiszta népfront mindenütt eszköz lett arra, hogy a kommunisták beszivároghassanak a nem kommunista szervezetekbe, és csatlósukká vagy fedőszervükké tegyék azokat.

A kor fiatal kommunistáinak felróható, hogy mindebből semmit nem vettek észre. De igazságtalanok lennének hozzájuk, ha a szovjet totalitarizmus fanatikus kiszolgálóinak állítanánk be őket. Hamis képet adnánk akkori tevékenységükről, és nem tudnánk megérteni későbbi fejlődésüket.

Donáth Ferenc komolyan vette a népfrontpolitikát. Nem taktikai fogást látott benne, hanem gyökeres fordulatot. Nem útitársakat keresett a kommunista politikához, hanem azokat az alapvető eszméket próbálta azonosítani, amelyek mentén felsorakozhatnak az úri Magyarország progresszív ellenfelei.

Általános, egyenlő és titkos választójog, sajtószabadság, s általában a politikai jogok összessége. Radikális földreform. A Szent István-i állam visszaállításának ábrándja helyett a népek önrendelkezésén és összefogásán alapuló rendezés. Ezek Donáth Ferenc fő gondolatai a 30-as évek közepén.

Marxista politika ez egyáltalán? A kérdést a fiatal Donáth is fel kellett tegye magának. A marxista politika osztálypolitika volt, az ipari munkásság érdekeihez kötődő, a munkásosztályt megszólító politika. Marx úgy vélte, hogy a munkások akkor lépnek önálló politikai erőként a színre, amikor a kapitalista fejlődés útjában álló akadályok már elhárultak. Előbb a nemzeti kérdésnek, a földkérdésnek, a politikai jogok kérdésének kell eldőlnie, s csak aztán válhat a munkásosztály hegemón politikai tényezővé. Ahol ezek még meghatározó ügyek, ott csak a polgárság lehet a vezető politikai erő.

Nem Donáth volt az első marxista, aki ezen a ponton túllépett az osztálypolitika marxi felfogásán. Mégis komoly szellemi teljesítménynek kell tekintelnünk, hogy szakítani tudott a szűk látókörű politikával, amely Magyarországon mind a kommunista, mind a szociáldemokrata pártot jellemezte.

Érvelése világos. Magyarországon a burzsoázia nem fog a földreform élére állni: „...polgárságunk erőtlen egy ilyen összefogásra”. Ha lesz földreform, azt a parasztság csak a munkásosztály aktív közreműködésével nyerheti el. A munkásmozgalomnak vezető szerepet kell vállalnia a radikális földreform kiharcolásában. „Helyesen cselekszi az ipari munkásság, hogy állást foglal a radikális földreform mellett, helytelen azonban és a parasztság ügyére végzetes, hogy megvalósítását a polgárságtól várja. ...az ipar, a kereskedelem és a hitelélet tőkés polgárai tekintet nélkül származásukra szemben állanak a radikális földreformmal, miután mezőgazdaságunk mai rendjében egzisztenciálisan érdekeltek.”¹

Nem pusztán arról van szó, hogy ki vezeti az agrárreformért indítandó küzdelmet, hanem elsősorban arról, hogy milyen reform lesz ez. A magyar marxisták egy része abból indult ki, hogy mezőgazdaságunk kapitalizálódása már lezajlott. Donáth szerint ez az elemzés téves. De tévesnek tartja azt a másik marxista nézetet is, mely szerint Magyarországon még nincs mezőgazdasági kapitalizmus, s a földreformra éppen a tőkés fejlődés felszabadításához volna szükség.

Álláspontja a következő. A kiegyezés után megindult a magyar mezőgazdaság kapitalista átalakulása. Mivel azonban a hagyományos földbirtokmegosztást, a nagy latifundiumokat érintetlenül hagyta, ezért a mezőgazdasági kapitalizmus a feudális viszonyokkal összefonódva fejlődött ki. A nagybirtok zárt világán belül megmaradtak a feudális kötöttségek, ami akadályozza a pénzgazdálkodás terjedését. Ugyanezen okból a kisbirtok sem tud igazán kapitalizálódni: a latifundiumok hatalmas népességet kötnek le, mely – munkanélkülisége rejtve maradván – nem áramlik át az iparba, s ezért szűkös marad az agrártermékek iránti piaci kereslet.

A magyar mezőgazdaság sorskérdése nem úgy szól: feudalizmus vagy kapitalizmus. A radikális földreformnak ezt az egész feudálkapitalista szerkezetet kell meghaladnia. Ha lesz radikális földreform, csak a feudális és tőkés erők közös frontja ellenében.

Donáth szerint maga a paraszt sem a kapitalizálódás esélyét reméli a földreformtól, hanem annál jóval többet: „Ván ugyan a parasztságnak egy egészen vékony rétege, amely a földreformtól a maga további polgáriasulásának újabb bázisát várja, az a réteg, amely közvetve, de mégis egyedüli haszonélvezője volt az 1920-as földreformnak is. Azonban a parasztság millióinak a radikális földreform megfogalmazatlanul, csak a lelkek mélyén élve sokkal többet és átfogóbbat jelent. Jelenti az egész paraszti élet újjárendezését, egy válságba jutott életforma felcserélését valami újjal, ahol a föld megművelése mentes a munkájuk gyümölcsét elragadó terhektől, ahol a természettel vívott kemény harc megkönnyébbítésére szolgáló gépek, felszerelések stb. nem vesznek az elérhetetlenség messzi ködébe, ahol a becsületesen végzett munka természetes igényt tarthat megfelelő lakásra és táplálkozásra, a rendes ruházkodásra, a magukban hordott szabad közösségi élet és kultúrigény kielégítésére szükséges szabadidőre.”²

Csaknem hatvan év távolából tisztán kivehetők a fiatal Donáth Ferenc szemléletének erősségei, de a gyengéi is. Erőssége, hogy megnyitotta az utat Donáth előtt a népi írók mozgalmának balszárnya felé. Gyengéje, hogy elzárta előle a magyar liberalizmus és polgári baloldal, sőt a szociáldemokrácia felé vezető utat.

Fontos, hogy számot vessünk e féloldalassággal, mely Donáth Ferenc gondolkodását szellemi formálódásának e döntő éveiben jellemezte. Enélkül nem érthetjük meg, hogy miért maradt hosszú ideig viszonylag kevésbé érzékeny a demokrácia formális, eljárási feltételei iránt. A többpártrendszerrel, a parlamentarizmussal szembeni fenntartásait is innen eredeztethetjük.

Azonban történelmietlenül értékelnénk ezt a féloldalasságot, ha figyelmen kívül hagynánk, hogy a kor polgári, liberális és radikális erői maguk is úgy érezték, hogy defenzívában vannak; észérveik a nyers erőszakkal szemben erőtlenek. Uralkodó volt a hangulat, hogy a felvilágosodással megkezdődött történelmi korszak visszavonhatatlanul véget ért. A polgári demokrácia hívei alig-alig mentek túl azon, hogy hitet tegyenek a 18–19. század humanisztikus értékei mellett – politikai programot, cselekvési stratégiát adni nem tudtak.

Mindenesetre, ha féloldalasság volt is Donáth gondolkodása – ami különben nemcsak őt jellemezte: ugyanilyen egyoldalúság uralta a kor vezető kommunista teoretikusai, Lukács György és Révai József nézeteit –, vitathatatlanul szuverén gondolkodás volt. Kijelölte a vezérmotívumokat, melyek évtizedek múlva is meghatározzák majd Donáth Ferenc jelentős döntéseit. És életre szóló politikai kapcsolatokat szerzett neki.

1936-ban megismerkedik a debreceni kommunista diákok körével, akik hozzá hasonlóan a földkérdés és a nemzeti kérdés demokratikus megoldásával társították össze a szabadságjogok védelmének ügyét. Ők adják 1937–38-ban a Márciusi Front derékhadát. Újhelyi Szilárd, Zöld Sándor, Losonczy Géza és társaik természetes vezetőjüknek fogadják el az alig néhány évvel idősebb Donáthot. Nem egy közülük szoros barátságot köt vele, és mellette áll húsz évvel később, 1956-ban is.

Ekkor kerül baráti viszonyba Donáth a népi írók balszárnyához tartozó

Erdei Ferencsel, Illyés Gyulával, Kovács Imrével, Veres Péterrel, akik a Márciusi Frontot nevükkel fémjelezték. A kapcsolat annyira szoros, hogy amikor 1939-ben Makó mellett megalakul a Nemzeti Parasztpárt, Donáth Ferenc is jelen van.

Donáthtól idegen a népi jobbszárny paraszttromantikája, nemzeti populizmus. Marxista műveltsége megóvta a hagyományos paraszti életforma iránti nosztalgiáktól. Egy percig sem hitte, hogy a válságba került paraszti életmód helyreállítható lenne, s hogy a nemzet ennek az újra megszilárduló életformának a talaján található önmagára.

A népiek balszárnyához mégsem pusztán taktikai kapcsolat fűzi. Összeköti velük az agrárkérdés középpontba állítása és a plebejus radikalizmus. Elvi szövetségessé teszi az a meggyőződés, hogy az országot csak egy radikális földreform ránthatja ki a kátyúból, s hogy a kérdés nem csupán az, milyen lesz az új földbirtokszerkezet, hanem az is: ki hajtja végre a földosztást.

Amikor Donáth azt írja, hogy a radikális földreformnak a parasztság és az ipari munkásság összefogásából kell megszületnie, egyszersmind arra gondol, hogy az új osztályszövetségből újfajta demokrácia születhet. A diktatúra terjedő vírusával szemben a polgári demokrácia többé nem ad védelmet, véli – oly sokakkal együtt – a fiatal Donáth. De lehetséges egy új, életerősebb demokrácia, a tömegek közvetlen részvételén alapuló, népi demokrácia. Ez talán a legfontosabb közös elem a népi írók balszárnyának és Donáth Ferencnek a gondolkodásában.

Ahogy a Márciusi Front 1937 októberében kelt kiáltványa fogalmaz: „Valóban, mi népi demokráciát akarunk... Valljuk, hogy csak az alulról felépített politikai nemzet tudja képviselni a széles néprétegek érdekeit. E népet érettnek és hivatottnak tartjuk arra, hogy önmagát kormányozza.” Évtizedekkel később Donáth így kommentálja az idézett szöveghelyet: „A közvetlen demokrácia elemét, jelentőségét emeli ki, és erre mondja, hogy népi demokrácia. Ezzel rendkívül élesen elhatároltuk magunkat két dologtól. Egyrészt mindenfajta diktatúrától, másrészt a polgári demokráciától is, amely közvetett, képviselői demokrácia. Itt a hangsúly áttevődött a nép részvételére.”³

Hogy a nép hogyan is vesz részt ügyeinek intézésében, s hogy a részvételi meg a képviselői demokrácia hogyan viszonyulnak egymáshoz, arról Donáth Ferenc évekkel később, a horthysta rendszer összeomlását követő hónapokban szerez először tapasztalatot. A bukott rendszer hivatalnokainak menekülése hatalmi úrt teremt, ahhoz hasonló helyzetet, ami a forradalmak pillanataiban áll elő. A vákuumot sok helyütt – kivált a kisebb településeken – spontán módon született népi hatalmi szervek töltik be, átvéve a közigazgatás teendőit. Az alulról és felülről egyaránt elinduló, radikális földreform újabb lendületet ad a közvetlen, részvételi demokrácia mozgalmának.

Donáth közelről s éber szemmel figyeli ezt a mozgolódást. 1945 elején a földreform-előkészítő bizottság tagja, majd az Országos Földbirtokrendező Tanács alelnöke, később pedig a Földművelésügyi Minisztérium politikai államtitkára. Most végre nemcsak elmélkedik a nép közvetlen demokráciájáról. Saját szemével látja, milyen az, amikor a nép kezébe veszi sorsát.

„Nagy megrázkódtatások idején – ahogy a Biblia mondja – a kövek is megszólalnak...”⁴ Ez a mondat egy csaknem 25 évvel későbbi Donáth-szövegből való. Negyedszázad távolából is átsüt rajta a 45-ös év élményének katartikus ereje.

Ez a forradalmi tapasztalat életre szóló hatást tesz nem csupán Donáth gondolkodására, de egész személyiségére. Szilárd meggyőződése lesz, hogy a közvetlen néphatalom szervei nem ideiglenes rögtönzések, hanem minták adnak arra, hogyan lehet a képviseleti demokráciát a közvetlen demokrácia révén meghaladni, vagy legalább korrigálni.

A kommunista vezetés számára azonban sem a közvetlen, sem a képviseleti demokrácia, sem a kettő kombinációja nem cél, legföljebb a hatalomépítés eszköze. Gátlás nélkül mozgósítja a törvényes kereteken kívül burjánzó népi szerveket, ha segítségükkel sakkban tarthatja politikai partnereit és ellenfeleit. Gátlás nélkül összefog a többi parlamenti erővel e népi szervek leszerelésére, ha ezzel előmozdíthatja az államhatalom saját kezében való koncentrálását.

Nincs nyoma, hogy Donáth Ferenc kritikus távolságot tartott volna ettől a taktikától. A jelek szerint, sok más társához hasonlóan, ő is sodródott a kommunista párt politikájával, egészen a totális diktatúra bevezetéséig. Egyetlen megnyilatkozása, amely óvatos fenntartások megfogalmazásaként is értelmezhető, egy 1949 elején tartott előadás a mezőgazdaság kollektivizálásáról. Donáth Ferenc itt a fokozatosság és önkéntesség elvének tiszteletben tartásáról beszél, óva int a középparasztság elidegenítésétől, és hangsúlyozza, hogy az átalakulásnak a fogyasztási és értékesítési szövetkezetek alakításán át kell vezetnie.

Nem szabad azonban eltúloznunk ezeknek az intelmeknek a jelentőségét. Donáth a helyi káderek túlkapásait bírálja, s erre Rákosi és Gerő is bármikor kész volt – miközben éppen az ő iránymutatásai gerjesztették a „túlkapásokat”. Semmi nem utal arra, hogy az előadás éle Rákosiék politikája ellen irányult volna. Bármily fájdalmas, ne hallgassuk el: amikor Nagy Imre a Központi Vezetőségnek szánt, titkos beadványában szembeszegült az erőszakos kollektivizálással és annak politikai előföltevéseivel, a feljegyzésre Donáth Ferenc írta meg a választ.⁵

Akik az emberi felszabadulás ígéretéért csatlakoztak a kommunizmushoz, és az egyetemes testvériesülés hitével szívükben szolgálták az egész társadalmat rabságba taszító, mindenkit mindenki ellenségévé aljasító rendszer kiépülését, utóbb joggal érezték úgy, hogy vezekelniük kell. Sokukat ez vitte el az 1956-os forradalom vállalásáig, majd a megszállás utáni ellenállásig, a börtönig vagy a bitóig.

Donáth Ferencnek megadatott, hogy időben vezekeljen. 1951-ben letartóztatják. Kádár János, Haraszi Sándor és Kállai Gyula társaságában a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés vádjával titkos bíróság elé állítják, és – másodrendű vádlottként – tizenöt évre ítélik. A vád, sajnós, elejétől végéig hamis.

Donáth több mint három évet tölt magánzárkában. Elégséges idő, hogy múltjával szembenézzen. Amikor Nagy Imre, első miniszterelnöksége idején,

elindítja a rehabilitációk folyamatát, ő már nem tartozik a hívők közé. Kezdetben még azt sem akarja elhinni, hogy az eljárás célja valóban az ítélet megsemmisítése. Arra gondol, hogy új vádaknak akarnak a nyakába varrni. A vizsgálótiszt kénytelen este, gépkocsin a lakásához szállítani, hogy a kivilágított ablakon át lássa: van otthona, van még család, amelynek körébe visszatérhet. Csak ekkor hajlandó kérni a perújítást.

Szabadulása után nem kapcsolódik be a politikába. Rákosi a főügyész posztját ajánlja föl neki, ám ő nem kér a hatalomból.⁶ Nem csatlakozik a pártellenzékhez sem. Nem bízik benne, hogy az MDP sztálinista vezetését és szolgalelkű bürokráciáját belülről meg lehetne dönteni. Visszatartja az is, hogy rendezetlen a viszonya Nagy Imrével, aki a pártellenzék természetes vezéralakja lesz. Nagy Imre azt kívánja, hogy Donáth kövesse meg őt az 1949-es támadásért; ahogy a kommunista pártzsargon kifejezte: gyakoroljon önkritikát. Donáth ezt önérzetesen elutasítja. Hiszen hibázott, igaz; de kisebbet hibázott-e Nagy Imre, aki a Politikai Bizottság tagja volt, amikor ő börtönben ült?

Így tehát két zajtalan év következik. Donáth Ferenc csendes kutatóhelyeken, visszavonultan dolgozik az agrárgazdaságtan tudós szakértőjeként.

De aztán – mint később mondogatta – még egyszer sikerült elcsábítani őt. Jött a szovjet párt XX. kongresszusa, Hruscsov titkos beszéde, mely leleplezte Sztálin bűneit. Donáth előtt ismét felcsillant a remény, hogy a kommunista mozgalom visszatérhet szabadságelvű ősforrásaihoz.

Ez az ízig-vérig politikus ember, aki ifjú korában a világ megváltoztatására tette föl életét, nem tud ellenállni a csábításnak. Mégiscsak bekapcsolódik a Nagy Imre körül gyülekező pártellenzék tevékenységébe. Megjelenik Nagy Imre 60. születésnapján a volt miniszterelnök Orsó utcai villájában, azon a magánfogadáson, mely a Rákosiék ellenzékének seregszemléje lett, s ezzel a két férfi között feloldódik a feszültség. Részt vesz a Petőfi Kör vitáin; elnökliz az ún. közgazdász-vitát. 1956. október 22-én este Debrecenben tart előadást a magyar mezőgazdaság állapotáról.⁷

Mire 23-án délután visszaér Budapestre, már forrong a város. Donáth Ferencet a Szövetség székházába várják, ahol Nagy Imre gazdasági kormányprogramjáról hívtak össze szakértői megbeszélést. Itt hallgatja meg Gerő rádióbeszédét, aztán lemegy az utcára. Végigjárja a tüntetés színtereit; elmegy az ostromlott Rádióhoz, ott van a Sztálin-szobor ledöntésénél. Szeme előtt radikalizálódik az utca, ahogy az egyetemistáktól és értelmiségiektől átveszik a fő szerepet a külső kerületekből beözönlő munkások.

Donáthot megcsapja a történelem szele. Élete végéig emlegeti azokat az órákat, amikor egy apatikusnak tűnő ország egyszerre magára talált, mindenkinek politikai véleménye és akarata lett. „Mi keveset éltünk, s milyen sokat éltünk át október 23. és november 4. között” – sóhajt fel évekkel később egy tanulmányvázlat tárgyilagos megállapításai közé szúrt mondatban.⁸

Kitörölhetetlen benyomást tesz rá, hogy az utca néhány óra leforgása alatt túlhalad minden követelésen, melyhez a politikusok évek lassú fejlődése során jutottak el. Azonnal megérti, hogy ha a kommunisták nem tudnak

késlekedés nélkül felzárkózni a radikalizálódott tömegekhez, az számukra a politikai megsemmisülést jelenti, az országra pedig katasztrófát hozhat. Október 26-án nyíltan odavágja az MDP Központi Vezetőségének: „Én azt gondolom, hamarosan [valószínűleg inkább haladéktalanul hangzott el – K. J.] el kell határolni [magunkat a pártvezetés eddigi politikájától], világosan, egyértelműen leszögezni, hogy elismerjük e megmozdulás jogosságát, magunkévá tesszük és a megalakuló kormány elvi alapjává tesszük. ... Ha nem határozzuk el magunkat, el fognak bennünket söpörni.”⁹

Felháborítja az MDP vezetőinek hitványsága, tökéletes alkalmatlanságuk a helyzettel való szembenézésre. Kétségbeejti, hogy Nagy Imre feltétel nélkül elfogadta ettől a tökéletesen lejáratódott klikktől a miniszterelnöki tisztséget, hogy nem különböztette meg magát a szovjet csapatok behívóitól, és nevét adta a statáriumhoz. A maga részéről nem vállal közösséget ezzel a társasággal. Frissen kapott titkári címéről lemond, és csak október 28-a után kapcsolódik be a vezetésbe, amikor Nagy Imre végre elismeri a felkelést és megszabadul Gerőéktől.

A forradalmat Donáth összetettnek látja. Nem kerüli el a figyelmét, hogy mozgásba jöttek mindenféle restaurációs erők, horthysták és szélsőjobboldalok. Látja azokat az előbbieknél nagyobb számú csoportosulásokat, amelyek a politikában és a tulajdonviszonyok terén is 1947-hez vagy 45-höz szeretnének visszatérni. De a meghatározó tényezőnek nem őket tartja, hanem a felkelt munkásságot, mely a múlt helyett a jövő felé fordul: nem visszacsinálni akarja az államosítást, hanem valódi köztulajdonba venni az üzemeket.

Ahogy a Bibó Emlékkönyv számára készült, összefoglaló tanulmányában írja: „A felkelésben órák alatt közös táborba kerültek reakciós restaurátorok, akik döntő vonatkozásban és végső soron az 1945 előtti állapotok valamiféle demokratikus mázzal bevont változatát kívánták visszahozni, demokraták, akik az 1945-ös parlamentáris demokrácia alapján álltak, és akik a közéletet oly módon kívánták folytatni, ahogyan az 1947-ben megszakadt, és a parlamentáris demokráciát közvetlen demokráciával korrigálni akaró társadalmi erők, elsősorban a munkásosztály. A történelem tanúsítja, hogy ilyen egység átmenetileg létrejön ellentétes érdekű társadalmi csoportok között.”¹⁰

Az egység tehát Donáth szerint átmeneti, és az a kérdés, hogy a szocialista megújulás erői kerekednek-e felül, vagy azok az erők, melyek valamilyen múltbeli állapothoz szeretnének visszatérni. Október napjaiban az események kimenetelét még eldöntetlennek látja. Azonban szilárd meggyőződése, hogy a szocialista alternatíva – melynek győzelmében reménykedik – csak akkor valósulhat meg, ha a kommunista párt megérti a munkásosztály akaratát, és azonosul vele.

A munkásokat Donáth szerint két indíték vitte az utcára: a demokrácia hiánya és a megsértett nemzeti önérzet. Csak olyan politika hozhat megnyugvást, amely az egyenjogúság és függetlenség alapjára helyezi a magyar–szovjet viszonyt, a belső államszervezetben pedig elismeri a munkástanács-mozgalmat. Ez nem engedmény volna, hanem előrelépés a szocializmus, a gazdasági és politikai demokrácia szocialista formája felé, mert a munkástanácsok mind a kettőnek hiteles bázisai Donáth szerint.

A többpártrendszerhez való visszatérést Donáth október 24. és 28. között nem követeli, de 28-a után elfogadja mint a helyzet konszolidálásának elengedhetetlen feltételét. Azonban nem ebben látja az igazi kibontakozást. A romániai száműzetés hónapjaiban készült feljegyzések, de évtizedekkel későbbi írások is vissza-visszatérnek ahhoz a gondolathoz, hogy a forradalmi munkásság nem rokonszenvezett a pártokkal, és a többpártrendszert csupán taktikai megfontolásokból (az egypárti diktatúra ellensúlyaként) fogadta el. Valódi célja az volt – és Donáth feltétel nélkül azonosítja magát ezzel a céllal –, hogy a munkástanácsok központi szervei vegyék kezükbe az állam fölötti ellenőrzést.

Az üzemek munkástanácsai, a közintézmények forradalmi bizottságai és a falvak nemzeti bizottságai képeznék Donáth szerint az új, a polgárit meghaladó demokrácia alapját. Ezekből merítené legitimitását az ideiglenes kormány, amelynek novemberben vagy decemberben kelt kibontakozási tervezete értelmében fel kellene váltania a Kádár-kormányt. „3. Az új kormánynak... a magyar társadalom[ra kell támaszkodnia] (a szervezeteket összefogó, közös cél és program alapjain álló mozgalomra), amelyeket október során a tömegek kezdeményeztek és hoztak létre. Elsősorban a munkástanácsokra; az értelmiség és az ifjúság forradalmi bizottságaira, [illetve] a parasztság valamilyen érdekvédelmi szervezetére. 4. E szervezetek... országos csúcsszerve... lépne egyelőre az országgyűlés helyébe. A kormány a testület felhatalmazása alapján kormányoz és e testületnek beszámolási kötelezettséggel tartozik. A mozgalomnak üzemi, hivatali és területi szervei lennének.”¹¹

Ezekre kell épülnie a magyarországi szocializmusnak – vagy nem lesz szocializmus Magyarországon. Így látja Donáth 1956 október–novemberében, és attól fogva változatlanul.

1956-ban Donáth Ferenc politikai világképe végérvényesen kialakult. A snagovi feljegyzések irányadó megállapításain évtizedek múlva sem változtat. Ugyanígy foglal állást szocializmus és kapitalizmus, öngazgatás és piacgazdaság, közvetlen demokrácia és képviselői demokrácia vitájában akkor is, amikor az új demokratikus mozgalmak perspektíváit igyekeznek kijelölni, a Bibó Emlékkönyvnek szánt tanulmányban és a monori tanácskozás hozzászólásaiban. Ugyanígy ítéli meg a forradalom jellegét és társadalmi összetevőit kései tanulmányvázlataiban.

Ezt a folytonos ívet egyetlen esemény szakítja meg, fájdalmas kérdések elé állítva Donáth Ferenc tisztelőit: az 1958-as terrorper. Ezekre a kérdésekre, mai ismereteink birtokában, még nem tudunk – s meglehet, a történelmi távolság növekedésével egyre kevésbé leszünk képesek – válaszolni.

A történelem iróniája, hogy a Kádár-per másodrendű vádlottja nyolc év múlva a Kádár által vezényelt Nagy Imre-perben lesz másodrendű vádlott. A per jegyzőkönyve mindmáig nem nyilvános, hiteles szövege, kritikai kommentárja nincs. Noha a tárgyalást végig filmezték, a filmanyag szórén-szálán eltűnt; csak egy propagandafilm számára kiollózott töredékei maradtak meg. Ezért a legnagyobb óvatossággal kell szólnunk a per eseményeiről.

A koncepciók peres áldozatai ritkán viselkednek hősként – ezt a helyzet, a hamis vádak és tanúvallomások sokasága, a vádlottak elszigetelése és lelki gyöt-

rése, meg a kirakatpernek megfelelő tárgyalásvezetés is úgyszólván lehetlenné teszi. Kirakatper volt a Nagy Imre-per is, jóllehet zárt ajtók mögött rendezték meg. Célja egy politikai koncepció bizonyítása volt: aki a kommunista párt belső megújítására, a szocialista rendszer demokratizálására törekszik, az *áruló*, összeesküvő, a Horthy-rendszer visszaállításán fáradozó restaurációs erők cimborája, és nem remélhet kegyelmet. Ehhez a koncepcióhoz képest igyekeztek a vádlottak kialakítani védekezési vonalvezetésüket, ezekhez az abszurd vádakhoz viszonyítva kell a perben tett kijelentéseiket értékelnünk.

Donáth Ferenc nem tett vádlott-társainak helyzetét súlyosbító, terhelő vállomásokat. Saját helyzetét a nagy többséghez hasonlóan igyekezett enyhíteni, oly módon, hogy közben megőrizze a méltóságát. Magatartásához, mai ismereteink alapján, két kulcs is adható.

Lehetséges, hogy részben taktikázásból magyarázta a Rákosiéktól elszenvedett sérelmekkel és Nagy Imre iratainak hatásával a forradalomban való részvételét. Hogy csupán az életéért küzdött, amikor megkövette a harcokban elesett orosz kiskatonák emlékét. De szemléletével az is összefért, hogy végzetes katasztrófának lássa a magyar október végkifejletét, ha a tények azt bizonyítanák, hogy a restaurációs erők november elején felülkerekedően voltak. Aránylag kevés objektív adatunk van a pert megelőző, hosszú kihallgatási tortúráról; annyit azonban tudunk, hogy a kihallgatók tendenciózusan csoportosított, valós és hamis tények özönét zúdították a vádlottakra. Lehetséges, hogy a külvilágtól és társaitól teljesen elszigetelt Donáth nem tudta kivonni magát e tényözön lélektani hatása alól.

Ha így volt, ezt alighanem élete végéig nyitott sebként viselte. De önbecsülésében nem kellett megroppannia. Mert ha ez a magyarázat, akkor Donáth Ferenc a tárgyaláson nem került szembe önmagával. Nem tagadta meg elveit, csupán a tények megítélésében engedett a pszichológiai nyomásnak. A tárgyalóteremből mindenképpen olyan emberként távozott, aki emelt fővel vállalhat majd újra közszerepet, amikor megint eljön a cselekvés ideje.

Tizenkét évre ítélik; 1960-ban amnesztiával szabadul. Ezúttal fel sem merül a kérdés, hogy bekapcsolódjon-e a politikába. A következő, csaknem két évtizedet tudományos kutatásnak és elmélkedésnek szenteli. Könyvet ír a földreformról, a magyar mezőgazdaság átalakulásáról; tanulmányokat a szövetkezetek belső szerkezetéről, a mezőgazdasági üzemméretek alakulásáról, a mezőgazdaság termelékenységéről. De minden tárgyi részkérdés mögött ott rejlik egy alapvető, meghatározó kérdés, mely élete végéig izgatta Donáthot: mi magyarázza, hogy a magyar kommunista mozgalom olyan embereket tudott magához vonzani, mint a mártír Losonczy Géza, Nagy Imre, Szilágyi József – és mégis jóvátehetetlenül, visszacsinálhatatlanul szembekerült az eszményekkel, melyek ezeket az embereket egykor a soraiba vitték.

Az írásaiból kibontakozó válasz így foglalható össze. A marxista hagyománynak van egy ága, mely szenvedélyesen kutatja az emberi felszabadulás lehetőségeit. Ez a tradíció a kapitalista piaczgazdasággal és a polgári, képviselői demokráciával nem a központosított államgazdaságot és az egypárturalmat állítja szembe, hanem a nép demokratikus szerveit, melyek egyszerre kínál-

nak alternatívát a termelés tőkés viszonyaival és a pusztán parlamentáris demokráciával szemben. A társadalom forradalmi átalakulását nem egy hierarchikusan szervezett párt erőszakos hatalomátvételeként gondolja el, hanem spontán népi mozgalmak műveként, a forradalmi néphatalom szerveinek konszolidálódásaként.

Csakhogy a kommunista vezetés ezt a tradíciót egy percre sem vette komolyan. Nem 1948-ban kezdődtek a bajok, amikor Rákosiék pártjukon belül és kívül minden hatalmat magukhoz ragadtak (ahogy 1962-től kezdve az MSZMP hivatalos történetírása hirdette). Az események kimenetele már 1945-ben eldőlt, amikor a kommunista párt még látszólag egy demokratikus játszma résztvevője volt. 1945-ben az MKP csak taktikai megfontolásokból támogatta a nemzeti bizottságok államhatalmi igényeit, a földosztó bizottságok kész helyzeteket teremtő radikalizmusát. Mihelyt tehetette, elsorvasztotta az alulról szerveződő népmozgalmat.

S ugyanígy Kádárék is csak taktikai engedményeket tettek 1956 novemberében a munkástanácsok mozgalmának. Valójában mindig ellenségüknek tekintették, s amint tehették, megfojtották a munkástanácsokat. A kommunista párt valódi stratégiája „az erőszakra és a tömegtudat manipulálására” épült; soha semmi köze nem volt a demokratikus népi mozgalmak felkarolásához.

Ilyen körülmények között csak egy gátja lehetett volna a totális diktatúra kialakulásának: ha a kommunista párt legalább a parlamentáris többpártrendszer intézményét hajlandó elfogadni. Donáth a képviseleti demokráciát élete végéig történelmileg korlátozott politikai rendszernek tekintette, mely a – mint vélte – meghaladásra ítéltetett polgári társadalomhoz kötődik. A közvetlen demokrácia és képviseleti demokrácia viszonyát nem fejtette ki rendszeres, összefoglaló érvennyel. Megfogalmazásai néhol arra utalnak, hogy a közvetlen demokrácia ideális esetben maradéktalanul átveheti a képviseleti intézmények szerepkörét; másutt inkább arról van szó, hogy a népi demokráciában a kettő kiegészíti egymást, de a hangsúly a közvetlen elemre kerül.

Akárhogy is: a forradalmi tömegcselekvésből kinövő, az önigazgató termelési szervezetekre (és nem területi egységekre) épülő demokrácia volt Donáth Ferenc nagy szenvedélye. Ebből a perspektívából ítélte meg a magyar szocializmus gazdasági és politikai teljesítményét. A társadalom rejtett változásait azzal a szemmel figyelte, hogy hol kínálkozik esély a közvetlen demokrácia megteremtésére. Komoly gyakorlati esélyt nem látott. Rokonszenvvel figyelte az 1968 körüli gazdasági reformmozgalmat, de nem fűzött hozzá akkora reményeket, hogy kilépett volna szemlélődő magatartásából. Valamikor 1970 körül, hosszas unszolásra, ráállt, hogy találkozzon Kádárral, aki akkor még a reformpolitikáját próbálta menteni, s ehhez keresett támogatást. Donáth minden jót kívánt a kísérlethez, de nem állt kötélnek.

Csaknem két évtizeden át megmaradt a tanulságok elemzőjének. Mának, hó alatt.

*

A 70-es évek második felében azonban új fordulatot vett a politikai fejlődés Magyarországon, miként az egész térségben is. 1956 óta először ismét volt ellenzéke a hatalomnak. Ez az ellenzék azonban nem a pártállam intézményein belül lépett föl. A rendszer megreformálása helyett fennhatóságának korlátozását tűzte ki célul: azt, hogy független civil társadalmat teremtsen, kívül a rendszer keretein. A mozgalom célja s egyszersmind eszköze az alapvető emberi jogok kivívása és megvédése volt. Hogy a jövő politikai berendezkedése milyen lesz, ez a kérdés spekulatívnak tűnt. A gyakorlatban hosszú ideig nem volt esély többre, mint hogy ékeket verünk a fennálló rendszer repedéseibe. Mégis, a polgárjogi mozgalom – a formálódó demokratikus ellenzék – legtöbb résztvevője számára az volt a természetes, hogy a folyamat végén a parlamenti demokráciához jutunk; ezt alapozza meg és határolja körül az emberi jogok intézménye.

Bár Donáth Ferenc viszonya a többpártrendszerhez ambivalens volt, az emberi jogok politikáját az elsők között tette magáévá. Azonnal felismerte, hogy a lengyel és cseh polgárjogi mozgalom micsoda távlatokat nyitott meg. Habozás nélkül csatlakozott a Charta '77 melletti szolidaritási nyilatkozathoz, mely a magyar demokratikus ellenzék alapító üzenete lett. Aláírt minden ellenzéki felhívást, tiltakozást és petíciót. Ott volt 1982. augusztus 30-án a Bem téri tüntetésen, a demokratikus ellenzék első utcai demonstrációján. Amikor megkezdődtek a házkutatások a Rajk László lakásán működő samizdatbutikban, Donáth rendszeresen eljárta oda, hogy jelen legyen, amikor a rendőrök a látogatókat igazoltatják. Írással, tanáccsal, szolidaritással támogatta – sőt, terjesztette is – a *Beszélt*.

Önmagát fenntartás nélkül oda sorolta a „mozgalomhoz”, ahogy a demokratikus ellenzéket nevezni szerette. Felismerte a polgárjogi cselekvésben rejlő lehetőséget a diktatúra visszaszorítására, a szabadság köreinek kitágítására, és ezt a hatalmas esélyt időben elébe helyezte a társadalomátalakítás végső kérdéseinek.

A maga személyre szabott, senki más által el nem végezhető feladatát mégsem abban határozta meg, hogy a demokratikus ellenzék vezéralakja legyen. A polgárjogi mozgalom megindulásával egy időben más tájakon is kezdetét vette a politikai erjedés. Donáth Ferenc kivételesen kedvező helyzetben volt ahhoz, hogy közvetítsen a formálódó táborok között. Az '56-osok elismert doyenje volt. Szoros szakmai kapcsolatok fűzték a mértékadó reformértelmiségiekhez. S ami a legfontosabb, különlegesen jó viszonyban volt a népnemzeti csoportosulás néhány vezetőjével, mindenekelőtt Csoóri Sándorral.

Pontosan értette, mire gondolnak, amikor – a demokratikus ellenzék politikai szerveződésével szemben – meg akarnak maradni szellemi mozgalomnak; ezért aztán jól tudta kezelni a két kör elvi, magatartásbeli, taktikai különbségeit. Tudta, hogyan kell lefordítani a népnemzetiek nyelvére a demokratikus ellenzék nemzeti programját, mely a kisebbségi kérdést az egyéni és kollektív jogok biztosítása útján kívánta rendezni. S arról se feledkezzünk meg: volt benne fogékonyság a népnemzeti tábor harmadikutassága iránt, hiszen az ő

gondolatai a közvetlen demokráciáról egy töről fakadtak az egykori népi balszárny plebejus radikalizmusával.

A hajdani fiatalember, aki 1936–1937-ben szerényen a háttérbe húzódva megszervezte a jobboldali diktatúra elleni Márciusi Frontot, most a pártállami diktatúra elleni új egységfront szervezésébe fog.

Persze, hatalmas különbség van a két történelmi összefogás között. A Márciusi Front az ifjú népfrontkommunisták és a népi baloldal között teremtett ideiglenes szövetséget az előrenyomuló fasizmussal szemben; a polgári demokrácia táborát ez az összefogás leírta. Az új együttműködés a repedező kommunista hatalommal szemben jött létre a népi írók szellemi mozgalma és a demokratikus ellenzék között, mely a kor diadalmas polgári eszméit képviselte. A Márciusi Frontot a kudarc morzsolta szét; a Bibó Emlékkönyvtől Monorig tartó szövetséget a siker bontotta fel. A Márciusi Front addig élt, ameddig lehetőség volt a népi írók és a népfrontkommunisták együttműködésére. Az új együttműködés addig maradt fenn, ameddig az MSZMP válsága meg nem csillantotta a népnemzeti csoport előtt a hatalomban lévő reformkommunizmussal való szövetkezés esélyét.

A Bibó Emlékkönyv szerkesztőbizottságának vezetésére még a többi szerkesztő kérte föl Donáthot, tekintélye és centrális helyzete alapján. A monori tanácskozás már az ő kezdeményezése volt. Ő tett rá javaslatot még 1984 tavaszán, majd ő vezette végig az előkészítő munkálatokat 1985-ben.

Az ő akarata volt, hogy Monoron ne szülessen programnyilatkozat. Nem látott rá esélyt, hogy a találkozáson képviselt minden kör vállalni tudja a nyílt kiállásnak ezt a fokát. Mégis, a jegyzőkönyvet újraolvasva azt találjuk, hogy Monornak – minden vitán túl – volt közös üzenete. Ez az üzenet abban foglalható össze, hogy a demokrácia ügye és a gazdasági felemelkedés ügye elválaszthatatlanok. Egy történelmi pillanatra megcsillant a lehetőség, amelyen Donáth ezekben az években munkálkodott: a széles ellenzéki front lehetősége.

Ma is előttem van, ahogyan ott áll a monorerdei kemping napsütötte gyepén, és összehúzott szemmel, ravasz, elégedett mosollyal nézi a távozókat.

Nem sokkal később ledöntötte lábáról a betegség, s egy év múlva meghalt. Alig valamivel azelőtt, hogy kezdetét vette a nagy forrongás, a pártállami rendszer szétesett, és megszületett az új magyar demokrácia. De ez már egy más kor volt, nem a Bibó Emlékkönyvek, nem a monori tanácskozások ideje.

Monor volt az erőgyűjtés éveinek utolsó nagy eseménye, az utolsó pillanat, amikor a magyar társadalomfejlődés alapkérdéseire még nem kellett rövid távon érvényes választ adni. Eddig a pillanatig tartott Donáth Ferenc történelmi küldetése.

1987-től kezdve minden politikai tényezőnek azonnali politikai programot kellett adnia. Donáthnak is újra meg kellett volna határoznia viszonyát a magyar társadalom fejlődéséhez. Szembe kellett volna néznie vele, hogy a történelem nem a közvetlen demokrácia eszménye felé halad. Oda kellett volna állnia a most már egymással szemben meghatározódó alternatívák egyike mellé.

A Bibó Emlékkönyv és a monori tanácskozás között azonban, különös módon, még talán előny is származott abból, hogy a számára legfontosabb eszményekhez nem lehetett cselekvési programot kötni. Ha közvetlenül napi-rendre tűzhető programot képvisel, akkor óhatatlanul az egyik lett volna a versengő politikai tényezők közül. Így viszont a demokratikus ellenzékhez kapcsolódva is a polgárjogi mozgalmon túlemelkedő, integráló személyiséggé, a nem kommunista politika vonzási központjává válhatott. Egy múltó történelmi pillanatig.

Sejtette-e vajon, hogy küldetése véget ért, amikor ott állt a monorerdei pázsiton, a napsütésben? Keserves dolog-e, hogy nem érthette meg a rendszerváltást, vagy vigasztaló, hogy nem kellett látnia a türelmes munkájával font szálak szétszaggatását? A kérdésre nincs válasz.

Hisz Donáth Ferenc ma nem lehetne ugyanaz, aki Monoron volt. Szembe kellene néznie vele, hogy az ő társadalomideálja, bármilyen rokonszenves legyen, a mai politikai küzdelmekben nem játszhat meghatározó szerepet. Újra kellene gondolnia politikai választásait.

Nincs jogunk azt mondani, hogy tudjuk, hogyan foglalna állást. Legföljebb arról beszélhetünk, hogy mi magunk hogyan gondolkodunk – a rendszerváltás történelmi cezúrája után – Donáth Ferenc társadalmi víziójáról, a termelés demokratikus szervezetére épülő, közvetlen demokráciáról.

A demokraták túlnyomó többsége ma már egyetért abban, hogy mint jövő-kép ez a vízió nem tartható. A forradalmak rendkívüli pillanatainak népi szervei nem alkalmasak arra, hogy a gazdaság és a társadalom rutinszerű működését szabályozzák. A történelem nem ebbe az irányba tart. De mint kritikai mérce, a közvetlen demokrácia eszménye érvényben marad. Süketek és vakok lennénk, ha nem vennénk észre, hogy a kapitalista piacgazdaság és a képviselési demokrácia – melyeknek megszilárdulása Magyarország egyetlen esélye – az egész világon súlyos válságjelenségekkel küszködik. A közvetlen demokrácia egyszerű modelljét nem fogadhatjuk el pozitív megoldás gyanánt, de a mögötte rejlő kritikai igényt nem szabad feladnunk, ha osztjuk Donáth Ferenc plebejus elkötelezettségét.

Akárhogy is van, ő megharcolta a harcát. Ami nem élhette túl, az megmarad mint történelem. Ami pedig túléli, az benne lesz mindannyiunkban, akik hozzá hasonlóan komolyan gondoljuk Donáth Ferenc krédóját, mely szerint a politika nem az elit hatalomgyakorlásának művészete, hanem soha véget nem érő küzdelem azért, hogy a hatalom minél nagyobb része visszazálljon azokra, akik fölött s akiknek a nevében gyakorolják.

Budapesten, 1992 júliusában

Kis János

JEGYZETEK

- ¹ Az idézetek a *Földreform és az ipari munkásság* című cikkből vannak, lásd e kötet 41. és 42. oldalát.
- ² Lásd a *Földreform és az ipari munkásság* című cikk 42. oldalát e kötetben.
- ³ Lásd *A Márciusi Front* című előadás 259. oldalát e kötetben.
- ⁴ *A közvetlen demokráciáról*, 169. oldal e kötetben.
- ⁵ Lásd *Rákosi Sándor: Dokumentumok az 1948–1949-es agrárpolitikai vitáról* című közleményben a 211–217. oldalakat. *Agrártörténeti Szemle*, 1988. 1–2. szám.
- ⁶ Lásd e kötetben Rainer M. Jánosnak *A Nagy Imre-„csoporthoz”* című beszélgetését Donáth Ferencsel, 144. oldal.
- ⁷ Az előadás szerkesztett szövege e kötetben a 81–95. oldalakon található.
- ⁸ Lásd a *Snagovi jegyzetlapok III.*, 125. oldalát e kötetben.
- ⁹ *Felshóalás az MDP KV 1956. október 26-i ülésén*, 98. oldal e kötetben.
- ¹⁰ *Bibó István és a magyar demokrácia alapkérdése*, 240. oldal e kötetben.
- ¹¹ *Snagovi jegyzetlapok I.*, 120. oldal e kötetben.